

**Моляко В.О.**

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

**Ваганова Н.А.**

Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

**Гулько Ю.А.**

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

## ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ ДІТЕЙ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

*У статті розглядаються особливості функціонування творчого мислення дітей раннього та старшого дошкільного віку в умовах інформаційної невизначеності. Показано, що діти раннього віку аналогізують у предметно-практичному плані за власними спонтанними потягами і бажаннями. Аналогізування протікає як спонтанне наслідування простих сенсомоторних взірців. На кінець третього року життя дитина може довільно переймати взірці для наслідування пропонувані дорослим і відтворювати їх у різноманітних сферах своєї діяльності. У цей період аналогізування чітко виокремлюється від наслідування і не залежить у більшій мірі від спостережень та експериментальних дій дитини з предметами. Стверджується, що творче мислення у дітей старшого дошкільного віку формується у процесі особистісної взаємодії дитини з дорослим і у сучасних дітей обумовлена змінами соціального контексту, особливостями їхнього когнітивного та особистісного розвитку в умовах існуючого інформаційно-насиченого середовища сучасного світу. Підвищена розумова творча активність є характерною рисою дітей старшого дошкільного віку. Встановлено, що одна з ліній розвитку уваги, пов'язана з орієнтовно-дослідницької пізнавальною діяльністю, що дозволяє дитині зрозуміти сенс людської діяльності та своїх власних дій для себе і для інших, в увазі «програти» різні варіанти дій і їх наслідків, безпосередньо пов'язана з функціонуванням творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності. У подальших дослідженнях планується зосередитись, зокрема, на розробці спеціальних психолого-педагогічних засобів розвитку творчого мислення дітей в умовах інформаційної невизначеності на основі діагностико-тренінгової системи КАРУС.*

**Ключові слова:** творче мислення, інформаційна невизначеність, аналогізування, наслідування, конструювання.

**Постановка проблеми.** Подальша розбудова психологічної теорії творчості, стратегіальної організації творчої діяльності, в значній мірі потребує дослідження психологічних передумов розвитку творчого мислення в сучасних, нових умовах, які характеризуються невизначеністю, дефіцитом та неупорядкованістю інформаційної бази, а також розробки психологічних засобів для більш адекватного й ефективного формування психологічної готовності до адаптації в кризових та катастрофічних ситуаціях. Як можна переконатись на численних дослідженнях останнього часу (окрім психологічних, також в галузях педагогіки, синергетики, медицини, теорії систем та ін.), перед нами в нових вимірах окреслюється проблема розумового статусу суб'єкта, його адап-

тації до вказаних умов, що так само потребує теоретико-практичного акцентування до конкретних проблем специфічного характеру, зумовленого, зокрема, інформаційною невизначеністю, турбулентністю, психологічною готовністю (так само й неготовністю) до виконання певної діяльності, розв'язання нових задач, проблем різного масштабу та жанрів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Наше дослідження органічно продовжує лонгитюдний цикл розробок, що спрямовані, в першу чергу, на виявлення суттєвих особливостей тактико-стратегічного творчого мислення суб'єкта і продовжують започатковані Г. С. Костюком праці з проблематики мислення, розуміння, навчання (в цьому плані слід виділити низку праць таких

фахівців, як Г. С. Костюк, Г. О. Балл, О. Т. Губко, В. М. Бондаровська, П. С. Перепелиця, В. В. Рибалка, М. Л. Смульсон, Н. В. Чепелева та багато інших). Обраний нами вектор дослідження органічно вплітається в загальну мегаконцепцію конструктивно-проектувальної діяльності як багатовимірної та багатожанрової діяльності людини як суб'єкта пізнання, світосприймання й світобачення (тут можна вести мову про розробки таких філософів минулого, як Г. С. Сковорода, В. С. Соловйов, а пізніше – Р. Генон, І. Пригожин, Ф. Варела, У. Матурана, Г. Саймон, Р. Харре, Г. Лейк, Т. Рокмор, Ч. Бабінський, О. Неклесса, І. П. Меркулов та багато інших).

З врахуванням класичних тенденцій у реалізованих дослідженнях проблематики мислення, розумової діяльності людини, творчості та новітніх пошуках, що здійснюються зокрема в синергетичних парадигмах, теорії складних систем, нейропсихології та багатьох інших, є підстави стверджувати, що на сьогоднішній день значною мірою віднайшли своє об'єктивне місце дослідження як творчості в цілому, так само і окремих її складових, як мислення – системного, складного, так і його центральної проблеми – розуміння.

У попередніх дослідженнях В. О. Моляко та співробітників лабораторії психології творчості (О. В. Завгородня, І. М. Біла, Т. М. Третьяк, Н. А. Ваганова, Ю. А. Гулько, Н. М. Латиш, М. В. Шепельова) було проведено спеціальні дослідження творчого мислення в різних умовах, у різних видах діяльності і на різних вікових рівнях. У дослідженні трансформації творчих процесів у формах полімодальних образів та логічних і спонтанних понять було здійснено диференційне визначення різних видів розуміння у загальній системі функціонування творчого (складного) мислення. Окремий акцент було зроблено на ролі суб'єктивних орієнтирів у вказаних процесах [9]. Здійснено дослідження стратегіальної організації трансформації образу в процесі функціонування творчого мислення: студентів [1] та старшокласників в ускладнених інформаційних умовах [12], молодших школярів у процесі розв'язування нових задач [7], старших дошкільників в умовах нових інформаційних ситуацій [2]; проявів мислення дошкільників у ситуаціях інформаційної невизначеності [3], особливостей зародження образотворчого мислення [4], когнітивного реагування користувачів мережі Інтернет на нові інформаційні повідомлення [4].

**Метою цієї публікації** є розглянути та описати особливості функціонування творчого мислення дітей раннього та старшого дошкільного.

**Виклад основного матеріалу.** Розглянемо специфіку наслідування та творчого аналізування дітей раннього віку. З перших днів народження у дитини вже можна спостерігати форми простої мимічної імітації. Примітивні імітаційні дії новонародженого мають фізіологічну основу, нею є висока активність дзеркальних нейронів головного мозку малюка. В сучасних дослідженнях психологів, зокрема франкомовних [14; 15] терміни «наслідування» та «імітація» виступають як синоніми, тоді як ми схильні розглядати імітацію як примітивну психологічну діяльність, яку можна спостерігати у тварин. Прості імітаційні моторні програми переносяться у поведінку неусвідомлювано. Тоді як у першому періоді віку немовля імітація набуває більше психологічної основи. І на основі швидкого випереджуючого розвитку сенсорних і моторних систем, з'являється наслідування як суто психологічна діяльність. Наслідування активно проявляється у ситуаціях спілкування і сполучається з лепетним мовленням та першими простими словами. Так дитина наслідує вираз обличчя, миміку, повторює прості мовленнєві жести «пока-пока», «привіт», «ладушки», та прості слова «дай – на», «так – ні» тощо. І поєднання багаторазового промовляння і рухів в одному акті обумовлює не лише перехід мовлення з лепетного до словесного, а й розвиток предметно-практичних видів діяльності.

Наслідування можна розглядати як перенесення зразків діяльності у власну авторську діяльність. Відповідно в процесі такого переносу відбуваються як операційні так і смислові трансформації. Наслідування як окрема діяльність починає зароджуватися і формуватися у рухах дитини у мимовільному бажанні, в мимовільному прагненні відтворити вид руху (саме вдале повторення руху є смислом для малюка, а не механічною дією) та його результат (отримати специфічний звук завдяки стуканню пластмасовим молотком, мелодію при ударі по брязкальцю). І тоді воно прямо пов'язане із сенсо-моторним розвитком за рахунок розуміння дитиною можливостей свого тіла і сприймання свого тіла у просторі. Відтворення дитиною за зразком як зовнішньої операціональної фізичної дії так і внутрішньої дії (її смислу), створюється шляхом аналізування та комбінування напрацьованих сенсорно-моторних зовнішніх схем – аналогів. За цими ж принципами відбувається внутрішня

сміслова орієнтація дитини у пропонованому сенсорному матеріалі і діях з ним.

У ранньому віці діти переносять у свою власну діяльність тільки ті зразки, які їм подобаються і в цьому ми вбачаємо прояв суто індивідуального вектору розвитку. Саме вибір зразка для наслідування свідчить про неповторну індивідуальну стратегію розвитку дитини. Сам вибір здійснюється на основі спостереження за діями оточуючих, а також експериментів із власними можливостями і можливостями предметів. Саме коли дитина здійснює свій власний авторський вибір, що саме повторювати і повторюючи дії з предметом розкриває нові можливості цього предмета (експериментує як із своїми можливостями так і з якостями нового предмету) ми можемо говорити, що мова йде не про предметно-практичне наслідування, а про предметно-практичне аналогізування. В цьому плані також важливо згадати специфіку відстроченого наслідування. Коли дитина не погоджується повторювати за дорослим певні дії з предметом, а через певний час починає повторювати їх без наочних прикладів наслідування. Тоді ніби сам предмет, а не дорослий, «запрошує» дитину відтворити дії з ними. Тоді ж відбуваються переноси взірця наслідування в інші сфери діяльності. Найчастіше аналогізування у дітей раннього віку протікає у зовнішньому предметно-практичному плані, таке аналогізування для того, щоб бути реалізованим передбачає візуальне (наочне-образне) підкріплення. І на третьому році життя дитини можна спостерігати аналогізування, що протікає у внутрішньому розумовому плані і передбачає появу аналога як образу, або як поняття без орієнтації на візуальний зразок.

Перейдемо до розгляду особливостей проявів мислення у дітей старшого дошкільного віку в умовах інформаційної невизначеності. Вони полягають в суттєвих вікових змінах цієї найважливішої провідної функції, яка забезпечує формування здатності розв'язувати посильні задачі, адаптуватись до загальних умов життєдіяльності в ігрових, художньо-творчих, соціально-комунікативних та побутових сферах. Мислення дітей старшого дошкільного віку залишається в значній мірі наочним, але вже включає елементи розумових абстрактних операцій, що може розглядатися як прогресивна зміна в порівнянні з раннім віком. У зв'язку з цим головною метою сучасної освіти повинна стати розробка психологічних програм розвитку мислення, зокрема творчого на різних віко-

вих рівнях, у різних сферах діяльності, а також розробка психологічних технологій активізації творчих можливостей як індивідуальних, так і колективних.

Розвиток творчого мислення у дітей старшого дошкільного віку формується у процесі особистісної взаємодії дитини з дорослим і у сучасних дітей обумовлена змінами соціального контексту, особливостями їхнього когнітивного та особистісного розвитку в умовах існуючого інформаційно-насиченого середовища сучасного світу. У той же час не можна ігнорувати і роль психологічних механізмів саморозвитку особистості, які лежать в основі формування і реалізації індивідуального обдарування дітей. Взагалі, підвищена розумова творча активність є характерною рисою дітей старшого дошкільного віку, яка проявляється в більшій чутливості до новизни й виражається в природньо обумовленій потребі дітей в розумових враженнях і інтелектуально-пізнавальних діях.

Саме в дошкільному віці порівняно з іншими віковими періодами, виникають особливо сприятливі передумови розвитку здібностей, обдарованості, забезпечується різнобічний розвиток психічних якостей особистості дитини. Аналізуючи різні види творчості дітей, зазначимо, що ядром творчості в дошкільному віці виступає саме пошукова діяльність, в якій проявляється і природна допитливість, і пізнавальна активність, і творча трансформація дитиною нових знань і досвіду. Творчо обдаровану дитину відрізняє підвищена концентрація уваги і наполегливість у досягненні своєї мети, пізнавальна активність і висока чутливість до новизни і знаходження нового в звичайному. Це діти з надзвичайно яскравими успіхами в якійсь певній діяльності та з високим розвитком пізнавальних здібностей та окремих психічних процесів, таких як пам'ять, спостережливість, кмітливість та яскраво виражена допитливість.

Г. Саймон розглядав творчість як створення нового продукту, який є цікавим, цінним, корисним для людства як у глобальному плані, так і в суб'єктивному – для окремої особистості [16]. Творче мислення, високий рівень розвитку уяви та творчих здібностей дозволяють дитині успішно, самостійно і оригінально виконувати певну навчально-ігрову або іншу діяльність. Відомо, що процес творчості починається з уміння самостійно бачити проблеми, що існують в навколишньому середовищі, а творче мислення полягає саме в «перетворюючому баченні», яке передба-

чає уміння конструювати, створювати нове [17]. З останнім пов'язано й уміння бачити власні недоліки і ті якості, на які можна спиратися, а які компенсувати або виправляти.

О. С. Озерова, досліджуючи розвиток творчого мислення і уяви у дітей, пропонує комплекс вправ на «тренування» творчого мислення [10]. Наприклад, тренування починати з уміння бачити предмети і об'єкти в навколишньому житті, які можуть бути вдосконалені і перебудовані. Для цього дітям дається завдання уважно придивитися навколо і побачити (у школі, на вулиці, вдома, по телебаченню і ін.) все те, що є позитивним і вимагає збереження, і те, що вимагає виправлення, вдосконалення, зміни. Саме таке бачення необхідності змінення є першим і головним кроком в творчості.

У старшому дошкільному віці значна роль належить сюжетно-рольовим іграм, у процесі яких у дітей розвиваються сприймання, мислення, уява, пам'ять, а також мова, комунікативні здібності, особистісна і мотиваційна сфери. Ще Г. С. Костюк [5] зазначав, що завдяки ігровій діяльності діти повніше і точніше сприймають використовувані в ній предмети: у грі формуються у дитини просторові й часові сприймання, тривалість і послідовність навколишніх явищ.

У грі також розвиваються дитяча уява та фантазія. У своїх витоках уява пов'язана із зародженням знакової функції свідомості, а саме у дітей від 5 до 7 років спостерігаються дві найважливіші функції та лінії розвитку уяви. Перша пов'язана з освоєнням знаково-символічної діяльності і визначається роллю механізмів уяви в оволодінні дитиною довільним увагою, пам'яттю, логічним мисленням. Основними механізмами дитячої уяви є: варіювання (прагнення змінити наявне в досвіді); моделювання (загальний механізм ігрової дії і спосіб відтворення подій на новому матеріалі); схематизація (скорочення і розчленування реальності з подальшим перенесенням дії і функцій предмета на інші об'єкти); і деталізація (механізм, який підсилює яскравість образів уяви, і забезпечує доробку образів у відповідності з умовами дії). Удосконалення цих механізмів уяви, їх взаємозв'язок створюють передумови для формування знаково-символічної функції свідомості та розвитку інтелекту дитини. Друга функція уяви пов'язана з орієнтовно-дослідницької пізнавальною діяльністю, що дозволяє дитині зрозуміти сенс людської діяльності та своїх власних дій для себе і для інших, в уяві «програти» різні варіанти дій і їх наслідків. Ця лінія розвитку уяви безпосередньо

пов'язана з функціонуванням творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності.

**Висновки.** Діти раннього віку аналогізують у предметно-практичному плані за власними спонтанними потягами і бажаннями. Аналогізування протікає як спонтанне наслідування простих сенсомоторних взірців. Таке аналогізування обумовлює перехід на рівень вже кращого розуміння дитиною власних можливостей свідомого пошуку аналогів при виконанні різноманітних сенсомоторних задач, які дитини сама собі ставить, або приймає ці задачі від дорослих. І на кінець третього року життя дитина може довільно переймати взірці для наслідування пропонувані дорослим і відтворювати їх у різноманітних сферах своєї діяльності. Тоді дитина активно використовує вже набутий сенсорно-емоційний досвід та створює причинно-наслідкові зв'язки не лише між властивостями свого тіла, властивостями оточуючих предметів відносно свого тіла та своїх емоційних реакцій. Вона починає вчитися розуміти як її дії можуть бути сприйняті іншими, розуміти емоції інших людей (на основі власного досвіду) і встановлювати смислові зв'язки між результатами своїх дій та діями й емоційними реакціями інших. В цей період аналогізування чітко виокремлюється від наслідування і не залежить у більшій мірі від спостережень та експериментальних дій дитини з предметами.

Творче мислення у дітей старшого дошкільного віку формується у процесі особистісної взаємодії дитини з дорослим і у сучасних дітей обумовлена змінами соціального контексту, особливостями їхнього когнітивного та особистісного розвитку в умовах існуючого інформаційно-насиченого середовища сучасного світу. Підвищена розумова творча активність є характерною рисою дітей старшого дошкільного віку, яка проявляється в більшій чутливості до новизни й виражається в природно обумовленій потребі дітей в розумових враженнях і інтелектуально-пізнавальних діях. Ядром творчості в дошкільному віці виступає саме пошукова діяльність, в якій проявляється і природна допитливість, і пізнавальна активність, і творча трансформація дитиною нових знань і досвіду. У старшому дошкільному віці значна роль належить сюжетно-рольовим іграм, у процесі яких у дітей розвиваються сприймання, мислення, уява, пам'ять, а також мова, комунікативні здібності, особистісна і мотиваційна сфери. Одна з ліній розвитку уяви, пов'язана з

орієнтовно-дослідницької пізнавальною діяльністю, що дозволяє дитині зрозуміти сенс людської діяльності та своїх власних дій для себе і для інших, в уяві «програти» різні варіанти дій і їх наслідків безпосередньо пов'язана з функціонуванням творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності.

#### Перспективи подальших досліджень.

У подальших дослідженнях планується зосередитись, зокрема, на розробці спеціальних психолого-педагогічних засобів розвитку творчого мислення дітей в умовах інформаційної невизначеності на основі діагностико-тренінгової системи КАПУС.

#### Список літератури:

1. Біла І. М. Розвиток творчого мислення: технологічний підхід. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 151–167.
2. Ваганова Н. А. Аналіз проявів творчого мислення старших дошкільників в умовах нових інформаційних ситуацій. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 64–81.
3. Гулько Ю. А. Спонтанні прояви мислення дошкільників у ситуаціях інформаційної невизначеності. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 47–63.
4. Завгородня О. В. Особливості зародження образотворчого мислення (в контексті раннього дитячого малювання). *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 168–189.
5. Костюк Г.С. *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості*. К.: «Радянська школа», 1989. 608 с.
6. Кузнєцов М. А., Заїка Є. В. Психологія уяви. Харків: ХНПУ, 2013. 151 с.
7. Латиш Н. М. Психологічні особливості творчого мислення молодших школярів у процесі розв'язування нових задач. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 82–99.
8. Моляко В. А. Творческая конструкторология (пролегомены). К.: Освіта України, 2007. 388 с.
9. Моляко В. О. Проблеми розумової діяльності в ускладнених умовах. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 7–46.
10. Озерова О. Є. Розвиток творчого мислення і уяви у дітей. К.: Фенікс, 2005, 192 с.
11. *Перцептивно-мисленнєві стратегії творчого конструювання інформаційних систем у навчальній та трудовій діяльності* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. К., 2018. С. 106–123.
12. Третяк Т. М. Психологічний аналіз проявів творчого мислення старшокласників в ускладнених інформаційних умовах. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 100–126.
13. Шепельова М. В. Аналіз розумового реагування користувачів мережі Інтернет на нові інформаційні повідомлення. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта* : монографія / В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 127–150.
14. Busquet M. Heureux dans son corps, heureux à la crèche. Le bien-être et l'accueil collectif et individuel de la petite enfance. Dunod, 2019, 159 p.
15. Nadel J. Imiter pour grandir. Développement du bébé et de l'enfant avec autisme Année : 2021. 252 p.
16. Simon H. A. Creativity in the arts and the sciences. The Canyon Review and Standart. 2001. # 5. P. 203–220.
17. Ward W. C. Creativity in young children. Journal of the creative behavior. 1994. V. 8. P. 101–106.

#### **Moliako V.O., Vaganova N.V., Hulko U.A. THE PECULIARITIES OF CHILDREN'S CREATIVE THINKING FUNCTIONING IN THE CONDITIONS OF INFORMATIONAL UNCERTAINTY**

*The article examines the peculiarities of children's of creative thinking functioning in early and senior preschool age in the conditions of information uncertainty. It is shown that young children analogize in the subject-practical plan according to their own spontaneous urges and desires. Analogization proceeds as spontaneous imitation of simple sensorimotor patterns. At the end of the third year of life, the child can*

*arbitrarily adopt role models offered by adults and reproduce them in various spheres of his activity. In this period, analogization is clearly separated from imitation and does not depend to a greater extent on the child's observations and experimental actions with objects. It is claimed that creative thinking in older preschool children is formed in the process of personal interaction between a child and an adult, and in modern children it is due to changes in the social context, features of their cognitive and personal development in the conditions of the existing information-rich environment of the modern world. Increased mental creative activity is a characteristic feature of children of older preschool age. It has been established that one of the lines of imagination development is related to tentative-exploratory cognitive activity, which allows the child to understand the meaning of human activity and his own actions for himself and for others, in his imagination to "play out" various options for actions and their consequences, directly related to the functioning of creative thinking in conditions of information uncertainty. In further researches it is planned to pay attention, particularly, on the development of special psychological and pedagogical means for children's creative thinking development in the conditions of informational uncertainty on the bases of diagnostic-training system KARUS.*

**Key words:** *creative thinking, information uncertainty, analogizing, imitation, construction.*